

Interne Rapporten Gemeentelijk Oudheidkundig Bodemonderzoek

's-Hertogenbosch (GOBH) n.r. 21

E.F.T. Vink, Zestiende eeuws Bosch bouwhout: een verkenning, Amsterdam/

's-Hertogenbosch 1989, 5pp.

ZESTIENDE EEUWS BOSCH BOUWHOUT: EEN VERKENNING

Een dendrochronologisch onderzoek aan de hand van zestiende eeuwse hout dat in Bossche woonhuizen verwerkt is geweest deed de behoefte aan een uitwerking van de historische achtergronden van dit bouw materiaal ontstaan. Daarbij zouden de herkomst en de verschillende verwerkingsmogelijkheden van hout, zoals dat in de betreffende periode in gebruik was, centraal komen te staan. Mij werd gevraagd het terrein voorlopig te verkennen en na te gaan of de aard van het historisch bronnenmateriaal het toestaat een onderzoek op uitgebreider schaal uit te voeren. Gekozen werd voor een opzet waarin voor een beperkte tijdsperiode gezocht werd naar gegevens in de daartoe meest geëigende en toegankelijke bronnen. Deze hebben niet alleen betrekking op de herkomst en verwerkingsmogelijkheden van gekocht of verkocht hout, maar onlosmakelijk daarvan tevens op de kwaliteit en kwantiteit van het hout.

Het bronnenmateriaal bestaat uit rekeningen van verschillende instellingen, te weten:

- de rekeningen van de Tafel van de Heilige Geest over de periode 1545/46 - 1556/57;
- de rekeningen van het Clarissenklooster over de periode 1544/45 - 1564/65;
- de rekeningen van het Leprozenhuis over de periode 1569/70 - 1574/75;
- verder zijn de Stadsrekeningen over de periode 1544/45 - 1556/57 geraadpleegd.

In principe is ernaar gestreefd het tijdsbestek waarop de rekeningen betrekking hebben te beperken zo'n 10 jaar, en wel uit de periode direct voorafgaand aan het uitbreken van de Opstand. Zeker tijdens de eerste jaren van de Opstand werden de bouwactiviteiten drastisch teruggedroefd, en dat liet zijn sporen na in de rekeningen. Voor het Clarissenklooster is van deze gedragslijn afgeweken, omdat juist de jongere rekeningen een aanzienlijke hoeveelheid gegevens blijken te bevatten, verschaft door een zo te zien niet altijd even eerlijke rentmeester. Tot 1555 zijn de rekeningen van de "Rijke Claren" summier en lacuneus. De rekeningen van het Leprozenhuis zijn slechts vanaf 1569/70 ter inzage. Omdat zij, naar gebleken is, waardevolle gegevens verschaffen, is hun afwijkende datering voor lief genomen, wel zijn zij alleen over een periode van 6 boekhoudkundige jaren geraadpleegd.

De voor ons doel interessante posten komen in de rekeningen voor onder het hoofdstuk uitgaven: aan reparaties, "alderhande saecken", bouwmaterialen, timmerlieden e.d., en onder het hoofdstuk inkomsten. Dit laatste geldt uitsluitend voor de instellingen die bezittingen buiten de stad hadden, waarvan zij gekapt hout verkochten.

I Transacties

1) Verkocht hout

De rekeningen van de Tafel van de Heilige Geest en het Clarissenklooster vermelden de ontvangsten van verkocht hout van de

diverse hoeven en bezittingen die zij verpachtten. Deze bezittingen lagen gewoonlijk niet te ver van Den Bosch verwijderd in o.a. Vucht, Berlikem, Oss, Schijndel, Rosmalen en Oisterwijk. De rentmeester van de THG volstaat met een grove plaatsaanduiding van de betreffende bezittingen, bijv. -verkocht drie eiken te Gestel bij Oisterwijk. De rentmeester van de Rijke Claren is meedeelzamer, en vermeldt vaak zowel de naam van de pachter van wiens grond het hout afkomstig was als die van de koper van het hout. In een aantal gevallen verschijnen de kopers van het hout elders in de rekeningen als verkopers van (meestal verzaagd) hout.

Behalve bouwhout verkocht men ook rijshout en ander hout van inferieure kwaliteit ("quaet hout"), zoals berken. Het was bestemd voor de ovens en haarden of het werd als geriefhout verwerkt. Dit hout werd veelal over water aangevoerd.

Het bouwhout werd kennelijk meestal "op stam" verkocht: men spreekt van "eycken boomen", "boomen" en "affcortighen" van opgaande eiken. In enkele gevallen is sprake van gezaagd hout. De hoeveelheid verkocht hout varieert van één enkele boom tot enkele tientallen. Zeker wanneer het om eikebomen gaat worden, afhankelijk van de kwaliteit en de grootte, aanzienlijke bedragen genoemd. Zo betaalde Jan Machiels, timmerman, in 1561/62 32 gulden voor 5 bomen (hierbij moet bedacht worden dat het dagloon van een timmerman zoals dat elders in de rekeningen opgevoerd wordt, op zo'n 5 stuivers lag).

2) Aangekocht hout

De meest gangbare houtsoort waarvan melding gemaakt wordt is eikehout. Daarnaast werden andere, zachtere houtsoorten aangekocht, die veelal speciale toepassingen vonden. Met name in de molens van de instellingen werden onderdelen van wilge-, populiere-, of mispelhout aangebracht. De zachte houtsoorten waren evenals het rijs- en hakhout ("mutsaerts") doorgaans van locale oorsprong. Een uitzondering is waarschijnlijk een partij mispelhout dat van een Duitse koopman werd betrokken.

Het eikehout werd in zeer uiteenlopende hoeveelheden en formaten aangekocht. Men kan een onderscheid maken tussen lokaal en aangevoerd eikehout.

Het locale hout kwam meestal uit de wijde omtrek van Den Bosch. Het kon afkomstig zijn van de eigen hoeven of landerijen in Brabant. Voor zover de locatie waar het hout vandaan kwam expliciet vermeld is, wordt het vaak met vrij ongestructureerde begrippen aangeduid, zoals "hout" of "houteren". Het lijkt waarschijnlijk dat het hier gaat om dikke balken of bekapte boomstammen. Men kocht ook wel complete bomen aan. Het is moeilijk uit te maken wie uiteindelijk de eigenaren van het verkochte hout waren. Veelal zal men gekocht hebben van een tussenpersoon, die op zijn beurt het (ruwe) hout van een grondeigenaar of diens vertegenwoordiger gekocht had.

Het bovenstaande geldt in een nog sterkere mate voor het hout dat van onbekende herkomst is. De rekeningen vermelden hier alleen de naam en eventueel de woonplaats van de verkoper. Door deze posten te vergelijken met de posten genoemd onder de inkomsten van met name het Clarissenklooster is het in sommige gevallen mogelijk de waarschijnlijke oorsprong van het hout te achterhalen. Dezelfde personen kunnen nl. behalve als kopers van ruw hout voorkomen als

verkopers van timmerhout. Het betreft hier een grote verscheidenheid aan verzaagd hout.

In andere gevallen geeft de soort aanduiding van het hout een indicatie voor de herkomst. Het gaat dan om aangevoerd hout. Het meest algemeen zijn de "Wezelse planken". De verkopers kunnen soms aangemerkt worden als kooplieden (één maal een koopman uit Wezel, en Otto en Aelbrecht die Zwart, waarschijnlijk eveneens kooplieden, uit Tiel). Vaak waren zij echter timmerlieden of handelaren, die ook in andere, mogelijk locale houtsoorten handelden. Naast de Wezelse planken komt één maal voor de aanduiding "Nieyenborger" voor "delen plancken", verkocht door Henrick die screynwerker. Wellicht waren deze planken oorspronkelijk aangevoerd vanuit Nienburg, een plaats nabij Bremen. Verder vermelden de rekeningen "noordtsche deylen", die uit Noord-Duitsland of zelfs Scandinavië afkomstig geweest kunnen zijn. In beide gevallen was de koper het Clarissenklooster.

In de Stadsrekeningen, waarin overigens bijna alle posten met betrekking tot Wezelse planken opduiken, zijn enige vermeldingen van aankopen van zware eiken balken ("sommers", "balcoenen"), sparren en balken te vinden, verkocht door de burgemeester van Roermond. Dit hout werd verscheept naar Lith of "Voinne", en vandaar over land verder vervoerd. Evenals het hout dat de THG in 1550/51 van een koopman uit Bocholt kocht zal dit hout over langere afstand zijn aangevoerd, wellicht vanuit Zuid-Duitsland.

Een groot deel van de houtaankopen is niet nader te traceren, althans niet binnen de beperkte periode die hier bestreken wordt. Dit omdat men in vele gevallen nagelaten heeft topografische aanduidingen of namen van de verkopers aan te geven. Waar de verkopers wel bij name genoemd worden bevatten deze vermeldingen veelal geen aanwijzing voor de herkomst van hun hout. Mogelijk kan wat dit betreft het een en ander afgeleid worden uit de gevariëerde terminologie die voor het aangekochte hout in gebruik was. Nader onderzoek, waarbij resultaten van soortgelijk onderzoek voor een jongere periode betrokken worden, zou in dit verband zinvol kunnen zijn.

Uit verschillende punten blijkt dat het hout (op stam of reeds bewerkt) door een deskundige geïnspecteerd werd alvorens tot aankoop werd overgegaan. Men vergoedde de onkosten die door deze personen gemaakt werden.

De rekeningen van de Rijke Claren en het Leprozenhuis leveren ruimschoots aanwijzingen voor een op de langere termijn gerichte houtexploitatie. Zo werden omgehakte bomen door jonge "heesters" vervangen, en jonge boompjes die door overstromingen uit het lood waren geraakt weer recht op gezet etc.

Vermeldenswaard zijn verder nog de houttuinen: opslagplaatsen voor hout die op verschillende punten binnen de stad lagen, meestal in de buurt van poorten. Zij schijnen tenminste ten dele eigendom van timmerlieden te zijn geweest. Aangekocht hout blijkt soms van houttuinen te zijn betrokken. Het materiaal kon van elders aangevoerd of van locale oorsprong zijn. De Stadsrekeningen bevatten aanwijzingen voor verdere bewerking in de houttuinen van het gekochte hout.

II Gebruik

Het hout dat in de Stadsrekeningen voorkomt werd verwerkt in stedelijke bouwwerken als bruggen, poorten, oeverbeschoeiingen, verdedigingswerken, maar ook in het stadhuis en de gevangenis. Het is opvallend dat de Wezelse planken juist hier toepassing vonden. In de enige vermelding van dit hout buiten de Stadsrekeningen is sprake van gebruik in een overeenkomstig bouwsel dat het Leprozenhuis oprichtte om een dreigende overstroming van haar "beempt" te keren.

De rekeningen van het Geefhuis, de Rijke Clarissen en het Leprozenhuis hebben voor het overige betrekking op werkzaamheden uitgevoerd aan gebouwen binnen Den Bosch en de hoeven of molens die zij buiten de stad bezaten. Ook posten voor omheiningen, hekken en andere constructies zijn in de rekeningen opgenomen. Het uiteenlopende gebruik van het hout wordt weerspiegeld in de grote verscheidenheid aan termen waarmee het aangeduid wordt: bijv. "wagenschot", "leydaxplancken", "claphout", zolderplanken, stijlen, planken, borden, sparren, "deijlhouten", ribben, etc. Houtzagers en timmerlieden werden, zo blijkt uit de rekeningen, tegen een betaling van potten bier en dagloon veelal ingehuurd om het hout het gewenste formaat te geven (en het uiteraard in constructies te verwerken).

CONCLUSIE

De belangrijkste conclusie die uit dit bescheiden onderzoek kan worden getrokken is dat de Bossche instanties behalve lokaal hout aangevoerd, met name Duits hout verwerkt hebben. De drie instellingen lijken evenwel vooral van lokaal hout gebruik te hebben gemaakt, terwijl de stad voor haar openbare werken tevens Wezelse planken benutte. Het is merkwaardig dat het kwalitatief superieure Wezelse hout niet op grotere schaal ingang vond. Omdat de oorsprong van een groot aantal aankopen onduidelijk is, blijft de mogelijkheid open dat de instellingen via (een keten van) handelaren of timmerlieden uiteindelijk toch hout van Westfaalse of Noord-Duitse afkomst aanschafte. De economische situatie aan de vooravond van, en ten dele tijdens de Opstand kan hier een rol gespeeld hebben.

Het onderzoek heeft verder een verhelderend licht geworpen op de wijze van verwerken en produceren van timmer- en ander hout in Den Bosch en Brabant.

Het zou mijns inziens de moeite waard zijn om het onderzoek uit te breiden en te verdiepen. Wanneer voor een ruimere chronologische opzet gekozen wordt kan waarschijnlijk een beter inzicht verkregen worden in de diverse aanvoerlijnen van het hout, de bewerkingen die het onderging (o.a. af te leiden uit de gebruikte terminologie), en in de aard en omvang van de bouwactiviteiten waarvoor hout toegepast werd.

Waar mogelijk dient het bronnenmateriaal uitgebreid te worden met rekeningen van overige (religieuze) instellingen, vooral wanneer deze bezittingen buiten de stad hadden. Daarnaast kunnen normatieve bronnen

als de keuren en ordonnanties die Den Bosch in de 16de eeuw uitgevaardigd heeft op het gebied van de (bouw)nijverheid en handel relevante informatie leveren.

Het benutten van documentatie uit een recenter tijdvak, zoals door enkele specialisten op dit gebied vergaard, kan tot een betere interpretatie van de bronnen bijdragen. Ook het dendrochronologisch onderzoek biedt mogelijk enige aanknopingspunten.

Ester Vink,
6 juli 1989.